

УДК339.16.012.34-057.44Мартос(045)

Н56

Валерій Рекрут (м. Київ)

кандидат історичних наук

E-mail: tur-ker@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0638-6886>

Політична та державна діяльність Бориса Мартоса в роки Української революції (1917-1921 рр.)

У статті розглядається політична та державна діяльність Бориса Миколайовича Мартоса (20.05.1879 – 19.09.1977) в контексті його участі в демократизації українського суспільства та боротьби за незалежність України після падіння царату. Висвітлюється його участь у становленні Української Центральної Ради та її Генерального Секретаріату, а також аналізується склад політичних партій УЦР та визначається місце УСДРП в розподілі керівних посад у структурі Ради. Окремо розглядається внесок Б. Мартоса у запровадження земельної реформи та розробку законодавчої бази для справедливого розподілу земельних ресурсів України.

Також висвітлюється діяльність Б. Мартоса на посадах діючих урядів Директорії УНР, зокрема на чолі Ради народних міністрів та міністра фінансів РНМ протягом грудня 1918 – листопада 1919 рр. Аналізуються заходи Б. Мартоса щодо налагодження діяльності фінансової системи УНР, друкування українських грошей, матеріально-технічного постачання армії та створення законодавчої бази для продовольчого й товарного забезпечення населення України. Звертається увага на причини відставки Б. Мартоса з посади прем'єр-міністра уряду УНР.

Ключові слова: Борис Миколайович Мартос, Українська Центральна Рада, Генеральне секретарство земельних справ, Українська соціал-демократична робітничка партія, Директорія та РНМ УНР, продовольче і товарне забезпечення, протистояння між урядом Б. Мартоса та керівництвом ЗОУНР.

Valerii Rekrut

Candidate of Historic Sciences

E-mail: tur-ker@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0638-6886>

Political and state activities of Borys Martos in the years of Ukrainian revolution (1917-1921)

The article examines the political and state activities of Borys Mykolayovych Martos (20.05.1879 – 19.09.1977) in the context of his participation in the democratization of Ukrainian society and the struggle for Ukraine's independence after the fall of the Russian Empire. His participation in the formation of the Central Council of Ukraine and its General Secretariat is highlighted, and the composition of the political parties of the Central Council of Ukraine is analyzed, and the place of the Ukrainian Social Democratic Labor Party in the distribution of leadership positions within the Council structure is determined. The contribution of B. Martos to the implementation of land reform and the development of a legislative framework for the equitable distribution of land resources of Ukraine are considered as well.

The work of B. Martos in the Government of the Directory of the Ukrainian People's Republic, in particular as the head of the Council of People's Ministers and as Minister of Finance of the Council of People's Ministers during December 1918 – November 1919. Actions of B. Martos concerning the establishment of the financial system of the Ukrainian People's Republic, the printing of Ukrainian money, the logistical supply of the army and the creation of a legislative framework for food and commodity provision of the population of Ukraine are analyzed.

Reasons for the resignation of B. Martos from the position of prime minister of the Government of the Ukrainian People's Republic are brought to attention.

Key words: Borys Mykolayovych Martos, Central Council of Ukraine, General secretary of land affairs, Ukrainian Social Democratic Labor Party, Directorate of Ukraine and Council of People's Ministers, food and commodity provision, confrontation between B. Martos government and leadership of West Ukrainian People's Republic.

У сучасній історичній науці широко представлені дослідження про участь в Українській революції 1917-1921 рр. відомих діячів, які обіймали провідні посади діючих на той час інституціях Української Народної Республіки. Однак, з-поміж них ще залишається малодослідженою діяльність окремих постатей, які також відігравали важливу політичну й економічну роль у тогочасних революційних подіях. На наше переконання, до таких, несправедливо забутих державних мужів Української революції, відноситься Борис Миколайович Мартос – фундатор українського кооперативного руху, член УЦР і Малої Ради, Генеральний секретар земельних справ, міністр продовольчих справ та Голова Ради міністрів й одночасно очільник міністерства фінансів УНР, видатний науковець та громадсько-політичний діяч¹.

Відомо, що на початку 1920 р. Б. Мартос вимушений був покинути територію України. Тому в радянській історіографії він потрапив у число діячів, висвітлення громадсько-політичної та державної діяльності яких було заборонено. Однак, перебуваючи в еміграції в країнах Західної Європи і США, він став одним із провідних діячів національної кооперації, виступив організатором освіти громадян України, які покинули

рідний край та намагалися влаштувати там своє життя. Саме на еміграції Б. Мартос проявив себе як знаний науковець, дослідник історичного поступу кооперації та розробник науково-теоретичних засад кооперативного руху. Його тогочасну багатовекторну діяльність висвітлювали І. Витанович², М. Біда³, А. Качор⁴ та ін.

У роки незалежності України життя та діяльність Б. Мартоса стали об'єктом досліджень вітчизняних вчених та краєзнавців. Значний обсяг маловідомої інформації про його здобутки привнесли в науковий обіг полтавські вчені О. Нестуля, М. Аліман, Т. Оніпко, В. Ревегук та ін. Зокрема, протягом 2017-2018 рр. під загальною редакцією професора О. Нестулі вийшли друком монографія в 2-х книгах «*Борис Мартос і кооперація*» та побачила світ цікава розвідка «*Організація й модернізація зібрань у праці Бориса Мартоса*»⁵. Значний внесок в історіографію здійснив відомий дослідник кооперативного руху М. Аліман, який висвітлив діяльність видатного полтавчанина у близько 30 публікаціях⁶.

Кооперативна та освітня діяльність Б. Мартоса частково розглядалася в дослідженнях С. Гелея⁷, В. Марочко⁸, В. Половця⁹, В. Рекрута¹⁰, І. Фаренія¹¹ та ін.

¹ Аліман М. Борис Мартос / Полтавська Петлюріана. Число 4. Матеріали П'ятих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 25 травня 2001 року. Полтава, 2001. С. 107-128.

² Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович. Нью-Йорк : Товариство українських кооператорів. (ТУК), 1964. 624 с.

³ Біда М. Проф. Борис Мик. Мартос: політик, учений і громадський діяч // Український історик. Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1977. № 3-4 (55-56). Рік XIV. С. 100-105.

⁴ Качор А. Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загально-громадської праці. — Вінніпег, 1977. — 32 с.

⁵ Нестуля О.О. Борис Мартос і кооперація: монографія. У 2 кн. Кн. 1. Кооперативна діяльність Б. Мартоса / О.О. Нестуля, М.В. Аліман; за ред. О.О. Нестулі. – Полтава: ПУЕТ, 2017. 233 с.; Нестуля О.О. Борис Мартос і кооперація: монографія. У 2 кн. Кн. 2. Б. Мартос про кооперацію і кооператорів / О.О. Нестуля, М.В. Аліман; за ред. О.О. Нестулі. – Полтава: ПУЕТ, 2018. – 245 с.; Аліман М.В. Організація й модернізація зібрань у праці Бориса Мартоса / М.В. Аліман, О.О. Нестуля, С.І. Нестуля; за заг. ред. О.О. Нестулі. Полтава: ПУЕТ, 2018. 194 с.

⁶ Див. Нестуля О.О. Борис Мартос і кооперація: монографія. У 2 кн. Кн. 1. Кооперативна діяльність Б. Мартоса / О.О. Нестуля, М.В. Аліман; за ред. О.О. Нестулі. Полтава: ПУЕТ, 2017. С. 148, 157-159.

⁷ Теорія та історія кооперації: підручник / С.Д. Гелей, Р.Я. Пастушенко. Київ : Знання, 2006. 513 с.

⁸ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / В.І. Марочко. Київ, 1995. 224 с.

⁹ Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України / В.М. Половець. Чернівці : Пр-віта, 2002. 266 с.

¹⁰ Рекрут В.П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно- визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.) / В.П. Рекрут. Вінниця : ПП Балюк, 2006. 408 с.; іл.

¹¹ Фареній І.М. «Національний український трест»: споживча кооперація України в роки революції та громадянської війни (1917-1920) / І.А. Фареній. Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С.Г., 2014. 164 с.

З відомих причин його політична й державницька діяльність протягом зазначеного періоду висвітлювалася фрагментарно й тому на сучасному етапі вивчення історії України дослідження у цьому напрямку не втрачають своєї актуальності. Враховуючи існуючі прогалини в історіографії про Б. Мартоса, бачиться доцільним розглянути його участь у громадсько-політичних заходах, які відбувалися протягом 1917–1920 рр. в Україні, та проаналізувати його внесок у розбудову української державності на відповідальних посадах в інституціях УНР та Директорії УНР.

Відтак, революційні події в Петрограді кінця лютого – початку березня 1917 р. привнесли у поглинуте війною рутинне життя Російської імперії довгоочікувані сподівання на глибокі демократичні зміни тогочасного суспільного ладу. Зречення імператора Миколи II й оголошення свободи слова і зібрань та легалізація діяльності політичних організацій сколихнули громадськість України й відкрили шлях до соціального та національного визволення. *«Рік 1917-й в житті українського народу..»*, – зазначав згодом Б. Мартос, – *залишився назавжди в пам'яті, як рік героїчного здвигу, рік напруження всіх національних сил, рік величезної творчої роботи в усіх галузях політичного й культурного життя»*¹². Дійсно, вже 4/17 березня в Україні постала нова політична структура – Українська Центральна Рада, яка стала організаційним центром, навколо якого відбувалося гуртування національних сил українського народу¹³.

Інформація про події в Петрограді швидко надійшла до провінційної Полтави. Зразу ж, 28 лютого відбулося розширене засідання губернської земської управи, на яке, крім членів земського зібрання були запрошені знані в місті й губернії люди, громадські і політичні діячі, у тому Б. Мартос. Всі присутні на зібранні одностайно закликали до підтримки Тимчасового уряду¹⁴. Зразу ж місцеві осередки політичних

партій активно включилися до формування комітетів громадських організацій, яким призначалося брати участь у запровадженні інституту губернських та повітових комісарів і громадських виконавчих комітетів (далі: ГВК) як повноважних представників влади Тимчасового уряду.

Б. Мартос із величезним піднесенням зустрів події весни 1917 р. Обіймаючи у той час посаду інспектора кооперації Полтавського губернського земства, він без вагань долучився до громадсько-політичного життя Полтавщини¹⁵. За його спогадами, брав активну участь у формуванні органів місцевої влади став єдиним українцем у числі членів Полтавського ГВК¹⁶. Одним із перших патріотів Б. Мартос увійшов до складу комісії з 10 осіб (В. Андрієвський, Г. Коваленко, М. Токаревський, В. Щербаківський та ін.), які організували заходи щодо поширення інформації серед населення про демократичні зміни, здобуті внаслідок Лютневої революції. Маститі лектори, проводячи на теренах губернії агітаційно-роз'яснювальну роботу, звертали увагу громадян на нові можливості щодо демократизації органів місцевого самоврядування. Особливою темою в їхніх доповідях були роз'яснення про перспективу України щодо здобуття автономії в складі Російської держави¹⁷.

Включившись у роботу щодо підбору кадрів для формування оновлених органів управління в губернії, Б. Мартос зіткнувся із глобальною проблемою, яка, власне, протягом 1917–1921 рр. стала визначальною у розбудові національно-визвольних змагань українського народу. У праці *«Перший Універсал Української Центральної Ради»* Б. Мартос констатував про катастрофічну відсутність людей, підготовлених до політичної або громадської діяльності. За повідомленням автора, коли треба було виставити для *«демократизації органів місцевого самоврядування»* у Полтавську губернську земську управу

¹² ЦДАВО України, ф. 4036, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

¹³ *Мартос Б.* Перші кроки Центральної Ради/ Борис, Мартос // *Визвольний здвиг України.* Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1989. 320 с.

¹⁴ *Ревегук В.* Полтавщина в перший рік української революції / Віктор, Ревегук. Полтава, 2007. 186 с.

¹⁵ Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради... С. 34.

¹⁶ Там само.

¹⁷ *Ревегук В.Я.* Селянство Полтавщини в добу Української революції 1917–1921 рр. Полтава : Полтавський літератор, 2017. С. 40.

та інші органи самоврядування в загальній кількості близько 40 кандидатів, то «...серед українців ми не змогли знайти й п'ятьох»¹⁸.

Як виявилось, кадрова проблема охопила навіть новостворену УЦР. На звернення Б. Мартоса про надання відповідної допомоги, голова УЦР М. Грушевський промовив таке: «Не тільки не можемо вам дати нікого, але й вас реквізуємо, бо у нас не вистачає людей»¹⁹. Щойно обраний голова Генерального Секретаріату (ГС) В. Винниченко, зустрівшись із Б. Мартосом, заявляв, що за відсутності фахівців він сам не може сформулювати склад ГС та запропонував Борису Миколайовичу очолити Генеральне секретарство продовольчих справ. Власне, згодом так і сталося. Але Б. Мартосу вже обійняв посаду Генерального секретаря земельних справ УЦР²⁰.

Численні зустрічі із мешканцями Полтавщини показали, що гасло «землі і волі» було визначальним для селянства, які разом з іншими соціальними прошарками краю прагнули до національного самовизначення українського народу. Закономірним завершенням активного хліборобського руху став Всеукраїнський селянський з'їзд, який проходив з 28 травня по 2 червня 1917 р. в м. Києві за участю близько 2200 учасників²¹. Учасник тих подій Б. Мартос повідомляв про іншу кількість прибулих на зібрання. Зокрема він наголошував, що делегатів було близько 3000 чол., з яких 1,5 тис. осіб мали вирішальний голос, а інші брали участь як посланці волосних сходів. Останні після повернення з Києва мали на зібраннях селян детально повідомити про перебіг подій та ухвалені рішення на з'їзді²². За пропозицією оргкомітету, до складу президії з'їзду одноголосно були обрані П. Хрис-

тюк, В. Винниченко і Б. Мартос. Однак основне навантаження щодо головування на засіданнях з'їзду припало на долю Бориса Миколайовича. Другого, четвертого і шостого дня він головував на його засіданнях²³. Крім того, йому не раз доводилось «утихомирювати» галасливих селян, спрямовувати бурхливі дебати учасників та роботу зібрання у конструктивне русло. Форум підтвердив вимоги УЦР до Тимчасового уряду Росії щодо автономії України і прийняв резолюцію про негайне вирішення земельного питання. Також учасники з'їзду обрали виконавчий комітет Всеукраїнської ради селянських депутатів в числі 15 осіб, серед яких перебували 7 представників українських есерів (М. Ковалівський, П. Христюк, А. Степаненко та ін.), 5 ескедів (В. Винниченко, Б. Мартос та ін.) і 3 безпартійних соціалістів (М. Стасюк та ін.)²⁴.

Обрання Б. Мартоса до складу УЦР стало визначальною подією в його житті. Він змушений покинути рідну Полтаву й перебраться до Києва. Згодом, 28 червня 1917 р., Комітет УЦР на своєму засіданні ухвалив організувати Генеральний секретаріат як виконавчий орган у складі 8 Генеральних секретарів та Генерального писаря. УЦР затвердила Б. Мартоса на посаді Генерального секретаря земельних справ як кандидата від партії українських соціал-демократів (есдеків). Згодом він обійняв посаду заступника ГС та безпосередньо займався земельною реформою в УНР²⁵.

Розглядаючи політичну діяльність Б. Мартоса, слід зазначити, що він стояв у витоків утворення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), яка виникла в грудні 1905 р. з Револьюційної української партії (РУП).

¹⁸ *Мартос Б.* Перший Універсал Української центральної Ради / Б. Мартос // Золоті роковини. До 50-річчя великої Української державності. 1917-1967. Календар-альманах Українського Народного союзу на 67 рік. Джерсі Сіті. – Нью-Йорк : Видавництво «Свобода». С. 22–24.

¹⁹ *Нестуля О.О.* Борис Мартос і кооперація: монографія. У 2 кн. Кн. 1. Кооперативна діяльність Б. Мартоса / О.О. Нестуля, М.В. Аліман; за ред. О.О. Нестулі. Полтава: ПУЕТ, 2017. С. 61.

²⁰ *П'ятаченко Г.О. Кравченко В.І., Кухарець Л.В.* Міністри фінансів України. 1917-1998. Короткі біографії / Г.О. П'ятаченко, В.І. Кравченко, Л.В. Кухарець. Київ: АТ «Книга», 1998. С. 51.

²¹ *Дорошенко Д.І.* Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. К. : Темпора, 2002. С. 77.

²² *Мартос Б.* Перші кроки Центральної Ради... С. 51.

²³ Всеукраїнський селянський з'їзд // Робітничка газета. 1917. №№ 48, 51, 53.

²⁴ *П'єр.* Всеукраїнський селянський з'їзд у Києві / П'єр // Робітничка газета. 1917. № 52.

²⁵ *Осташко Т.С.* Мартос Борис Миколайович // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.: іл.

В основі політичної програми українських есдеків лежала марксистська ідеологія, яка відрізнялася від засад російських однопартійців протилежними позиціями щодо автономії України та мала принципові розходження щодо українського питання. Лідерами УСДРП були Д. Антонович, В. Винниченко, Б. Мартос, С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченко та ін. Із вибухом Лютневої революції есдеки вийшли з підпілля і поновили діяльність на з'їзді в Києві 17-18 квітня 1917 р. Центральний комітет партії запровадив друкований орган – щоденник *«Робітнича газета»*, на шпальтах якого висвітлювалися програмні документи цієї політичної сили.

На початковому етапі провідну роль у діяльності УЦР відігравали партії українських есдеків, есерів, позапартійних соціалістів, трудовиків, автономістів-федералістів (пізніше УПСФ). Однак реально перші дві партії мали значно більшу кількість мандатів за рахунок своїх членів, проведених до Ради через селянський, військовий, робітничий з'їзди, та територіальне представництво²⁶. Найбільш представницькими в Раді були фракції партій українських есерів та есдеків. Протягом всього існування УЦР вони задавали тон її діяльності, контролювали всі її структури, починаючи від президії, Малої ради, Генерального Секретаріату і закінчуючи окремими комісіями. Зокрема, члени УСДРП, підбиваючи підсумок своєї діяльності в органах УЦР зазначали, що весь період, коли українська революційна демократія була у владі, діяльність представників есдеків в Уряді пройшла *«під знаком /.../ підчинення /.../ тому напрямку, який утворювала селянська більшість»*²⁷.

Варто наголосити, що у політичній боротьбі між різними партійними течіями тогочасного українського політикуму Б. Мартос неухильно підпорядковувався рішенням директивних органів УСДРП та, як свідомий член партії, завжди дотримувався принципів демократичного централізму в своїй громадсько-політичній та державній діяльності.

Зазначимо, що після оголошення II Універсалу Центральної Ради Генеральне секретарство земельних справ під керівництвом Б. Мартоса намагалось розробити та запровадити власну земельну реформу. На його переконання, земля мала належати тим, хто її обробляє. Водночас вчений закликав не ділити земельні ресурси на дрібні шматки, а пропонував передати їх ціленим комплексом у розпорядження повітземкомів. Б. Мартос рекомендував обробляти наділи на кооперативних засадах, що, на його переконання, забезпечувало б відчутні переваги економічного характеру над одноосібними формами землекористування. Такі пропозиції знайшли відображення у резолюції *«Про землю»*, ухваленій делегатами I-го Всеукраїнського селянського з'їзду.²⁸ Однак до жовтневого перевороту в Петрограді УЦР та Генеральний Секретаріат фактично залишились неспроможними здійснювати конкретний соціально-економічний курс.

ГС земельних справ, вкрай стурбований ситуацією, що виникла після оголошення III Універсалу та оприлюднення декретів більшовиків, ухвалило черговий циркуляр, пропонуючи губернським, повітовим та волосним земельним комітетам негайно виконати низку важливих заходів. Зокрема, потрібно було: а) взяти на облік землі всіх маєтків нетрудових господарств; б) визначити господарства державного значення – селекційні, племінного скотарства ін., які згодом повинні бути передані до Секретаріату або громадським організаціям; в) зробити детальний опис реманенту по всіх нетрудових господарствах у присутності власників, пояснивши їм, що після вирішення Установчими Зборами процедури переходу майна, їм буде виплачена компенсація²⁹.

Усвідомлюючи всю важливість збереження високорозвинутих сільських господарств, автори циркуляру Б. Мартос та О. Мицюк пропонували залишити існуючий там управлінський апарат, який за відповідну платню оберігав би господарства від руїни. Крім того, провівши

²⁶ Мироненко О.М. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. К., 1995. С. 30.

²⁷ Робітнича газета. 1918. 8 березня.

²⁸ Нестуля О.О. Борис Мартос і кооперація: монографія. У 2 кн. Кн. 1. Кооперативна діяльність Б. Мартоса / О.О. Нестуля, М.В. Аліман; за ред. О.О. Нестулі. Полтава : ПУЕТ, 2017. С. 63.

²⁹ Губернським, волосним та повітовим земельним комітетам // Робітнича газета. 1917. № 187. С. 3.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 1390, оп. 1, спр. 19, арк. 30.

відповідні розрахунки, посадовці застерігали, що якщо поділити колишнє панське майно, то плугів, робочої худоби та іншого хліборобського знаряддя зможе отримати менше половини усіх господарників. Така ситуація призведе до значного зменшення посівних площ і держава не отримає декілька десятків мільйонів пудів хліба³⁰. На переконання вчених, найкраще було б «економії зберегти в цілому і віддати в артільну обробку хліборобам»³¹. Однак у більшості сіл України запропоновані заходи втратили актуальність на тлі подій, які розгорнулися на політичній арені взаєностосунків між лідерами УЦР та керівництвом більшовицької Росії.

Проте довгоочікувана подія відбулася 18 січня 1918 р., коли УЦР затвердила Тимчасовий земельний закон, основні положення якого відповідали вимогам Всеукраїнського селянського з'їзду й Універсалів щодо власності на землю, води, ліси і надра. Земельний закон, який вивласнював без викупу не лише нетрудові землі, але й скасував загально всяку й селянську (громадську, подвірну й індивідуальну, земельну власність) не лише на деякі надільні, але й на прикуплені частки. Хоч у законі не було згадки про соціалізацію, але тенденції до неї були на поверхні. Принагідно нагадаємо, що вилучення у великих власників земель, водних ресурсів, лісів проводилось без викупу, але колишнім землевласникам за їх бажанням і згідно з рішенням волосних земельних комітетів залишалися ділянки, які вони могли обробити власною працею і працею своєї сім'ї³².

Принагідно зазначимо, що селяни критично ставилися до діяльності прокатних пунктів, які, згідно рекомендацій Б. Мартоса, потрібно було влаштувати, використовуючи майно і реманент колишніх панських економій. Незважаючи на те, що досвід успішної діяльності подібних кооперативних установ мав місце на Полтавщині, Поділлі та в інших губерніях, хлібороби визнали за краще розібрати (тобто розікрасти) панські плуги, сівалки, молотарки, віялки та інші механізми по приватних господарствах. Більшість земельних комітетів проігнорували вимоги вищих органів влади щодо запровадження надзвичайно

корисних установ. Тому можна константувати, що ідея Б. Мартоса запровадити земельну реформу в Україні на принципах кооперативного соціалізму, який успішно діяв у багатьох країнах світу, потерпіла фіаско. Запропоновані ним механізми вирішення земельного питання не проникли у свідомість українського селянства, яка перебувала в обіймах популістських гасел ленінських декретів. Тому європейська модель землеупорядкування, запропонована Б. Мартосом, не задовільнила жодну із сторін у боротьбі за вирішення цієї глобальної проблеми українського селянства.

Закономірно, що проголошену III-м Універсалом Українську Народну Республіку не визнала Росія і через пробільшовицькі сили на Україні намагалася посилити свій вплив і згодом захопити владу. Для цього у них були сприятливі можливості. З цього приводу В. Верстюк подав досить точну характеристику ситуації: «Популізм перших ленінських декретів (про землю, про мир, про робітничий контроль) очевидний. Гра на соціальних інстинктах солдат, робітників, селян сприяла повній ліквідації старої соціальної системи. Селяни отримали право безкарно привласнювати чуже майно і землю, солдати звільнялись від необхідності дотримуватися військового обов'язку, робітникам пропонували замість продуктивної праці зводити рахунки з роботодавцями. Революція після жовтня 1917 р. набула форми апокаліпсису, коли деструктивні сили взяли гору над конструктивними».³³

Більшовики намагалися провести ідею передачі і концентрації влади в руках Рад робітничих і солдатських депутатів й вимагали проведення Всеукраїнського з'їзду рад, на якому і передбачався цей переворот. Своєю чергою, УЦР разом з українськими демократичними силами хотіла провести реорганізацію влади шляхом виборів депутатів до Всеукраїнських установчих зборів (ВУЗ) і перед ними скласти свої повноваження. Оперативно був розроблений і ухвалений 29 листопада новий виборчий закон та прийнято рішення про відкриття ВУЗ 9 січня 1918 року.

Згідно виборчого закону політичні партії розпочали створення виборчих блоків та розгорнули шалену агітацію й публікацію програм та спис-

³¹ ЦДАВО України, ф. 1390, оп. 1, спр. 19, арк. 35.

³² Там само, спр.1, арк. 185-187.

³³ *Задунайський В.* Трудовий Конгрес України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Trudovyj_konhres.

ків кандидатів. У більшості округів передвиборча боротьба розгорнулася між основними блоками: УСДРП разом з Селянською спілкою (список № 1), соціалістів-революціонерів, Селянської спілки і українських вояків-селян Південно-Західного фронту (список № 2) та Української трудової партії і партії соціалістів-федералістів. Спільною ознакою для цих списків була наявність у них значної кількості кандидатів-кооператорів, літераторів та діючих членів УЦР. Так, на Поділлі список № 1 очолив Борис Мартос. Разом з ним там значилося 23 кандидати, більшість з яких були членами УЦР та понад 40% з них мешкали у Києві. Зокрема, до списку увійшли Д. Антонович, М. Авдієнко, С. Вікул, А. Долуд, М. Ткаченко та ін.³⁴ Лівими за змістом гаслами щодо вирішення земельних справ зазначені політичні партії намагалися забезпечити собі підтримку на виборах у першу чергу сільського електорату. Майбутні народні обранці виступали перед сільськими сходами й переконували голосувати за них саме тому, що вони обіцяли здійснювати «соціалізацію» суспільного ладу України та вирішити земельне питання на соціалістичній основі. Зокрема, вибори до ВУЗ в січні 1918 р. на Поділлі у кількісному вимірі визначили 38 депутатів, з-поміж яких від списку українських есдеків був обраний лише Б. Мартос. Водночас до ВУЗ потрапили 30 чоловік від блоку українських есерів і селянських спілок та 7 осіб від інших політичних сил³⁵.

Підсумовуючи результати виборів до ВУЗ, зазначимо, щонегативний вплив анархії, подекуди її розгул та більшовицька агресія проти України створили ситуацію, коли вибори й самі Всеукраїнські Установчі збори не відбулися.

Слід зазначити, що внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. на місці соціалістичної УНР постала консервативна Українська Держава (УД) у вигляді гетьманату під керівництвом генерала П. Скоропадського. УД представляла різновид військової диктатури, яка трималася за допомогою німецько-австрійських військ.

Відновивши приватну власність та обмеживши демократію, гетьманат поклав край переважній більшості реформ, які вдалося запровадити в добу Української Центральної Ради.

Розгром інституцій УЦР змусив Б. Мартоса сконцентрувати зусилля на розбудові українського кооперативного руху. Очолюючи Центральний український кооперативний комітет (ЦУКК), він докладав чимало зусиль для будівництва системи національних кооперативних спілок та безпосередньо впливав на становлення центрів кооперації «Дніпросоюз», «Українбанк», «Централ» та ін. Борис Мартос вбачав за кооперацією велике майбутнє і, досконально володіючи теорією кооперативного соціалізму, намагався втілити модель «кооперативної республіки» у суспільний лад молодій Українській Народній Республіці.

Нагода реалізувати свої мрії випала після повалення Гетьманату в грудні 1918 р. із встановленням влади Директорії УНР. Б. Мартоса, як відомого професійного діяча в структурі виконавчої влади, вже 14 грудня запросили до державної праці в новому уряді республіки. Йому довірили посаду комісара в спеціально створеній Раді комісарів УНР. З перших днів від активно долучився до відродження системи народної влади й, зокрема 16 і 17 грудня разом з В. Чехівським головував на засіданні Революційного комітету³⁶. 18 дня йому доручили привітати від імені Ради комісарів членів Директорії, які мали прибути у Київ потягом на залізничний вокзал.³⁷ Згодом, 26 грудня 1918 р., був утворений перший уряд періоду Директорії УНР під керівництвом В. Чехівського, в якому Б. Мартос очолив Міністерство продовольчих справ³⁸.

Подією в Україні став Всеукраїнський Трудовий конгрес (ВТК), який відбувся в Києві 23-28 січня 1919 р. В числі учасників форуму перебували делегати українських соціал-демократів під проводом Б. Мартоса, І. Мазепи, Д. Антоновича, М. Порша. На думку дослідників, це була найінтелігентніша, найбільш доктринерська група з-поміж придніпрянців. До неї також на-

³⁴ Держархів Вінницької обл., ф.П-138, оп. 6, спр. 57.

³⁵ Остаточні результати виборів в 5 округах до Українських Устан. зборів // Поділля. 1918. № 29. С. 4.

³⁶ Директорія Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. І матеріали. У 2-х томах., 3-х частинах. – Том 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С.79.

³⁷ Там само. С. 99.

³⁸ Там само. С. 8.

лежали В. Винниченко, С. Петлюра, А. Макаренко³⁹. За активної участі Б. Мартоса фракція есдеків розробила певний програмний документ щодо реорганізації влади в Україні та звернулась до членів конгресу з окремою декларацією. 28 січня 1919 р. конгрес ухвалив резолюцію про владу – Універсал Трудового конгресу, запропоновану УСДРП (узгоджену з делегацією ЗУНР та іншими партійними фракціями), як проект тимчасової конституції України. Удокументі оголошувалося про вимушене тимчасове припинення діяльності ВТК через наступ радянських військ на Київ. До наступної сесії конгресу верховна влада й оборона держави доручалися Директорії УНР⁴⁰.

Переконавшись у безперспективності вибору лівих напрямків розвитку, політичні погляди державної еліти УНР стали зміщатись до пошуку контактів з Антантою. Ця обставина стала приводом для того, щоб 31 січня 1919 р. Директорія УНР звільнила уряд В. Чехівського і одночасно доручила С. Остапенку скласти нову Раду міністрів. Утім саме попередній уряд провів евакуацію державного апарату УНР з Києва до Вінниці, яка з 2 лютого стала центром осідку Директорії та уряду⁴¹. Попередній склад РНМ ще майже 2 тижні проводив відповідну роботу. Б. Мартос 12 лютого 1919 р. останній раз брав участь у засіданні уряду, де було ухвалено низку важливих питань щодо єврейського самоврядування та надання матеріальної допомоги з приводу кризи Кабінету міністрів⁴².

13 лютого Директорія призначила новий склад РНМ під керівництвом прем'єр-міністра С. Остапенка. Змістивши акценти урядової діяльності в бік зовнішньої політики, уряд С. Остапенка не став шукати підтримки в народних масах. Тому дуже швидко уряд опинився в цілковитій ізоляції. «...Саме в цю добу загальна

анархія і хаос на українському фронті досягли найвищого щабля, – свідчив І. Мазепа. – За уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавалися на різні нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, здебільшого в Галичину, і цим вносили ще більшу дезорганізацію як на фронті, так і в запллі»⁴³.

Не сприяли популярності уряду С. Остапенка фатальні невдачі армії УНР. Пробувши у Вінниці три тижні, Директорія УНР покинула місто й разом з урядовцями змушена була мандрувати до інших міст Південно-Західного краю України. Зазвичай, скептики зразу відреагували на існуючі кризові явища в державному управлінні й якраз тоді з'явилася приповідка «*У вагоні Директорія, під вагоном – територія*». Звісно, це вело до паралічу влади.

Лише у Рівному вдалося на певний час створити умови для продуктивної роботи. На початку квітня там відбулася державна нарада за участі членів Директорії, Трудового Конгресу та представників українських політичних партій. Есдеки та есери (центральна течія) прийшли із задалегідь виробленою програмою, яка передбачала зміну уряду. 9 квітня С. Петлюра разом С. Макаренком запропонували Б. Мартосу негайно сформувати новий склад Кабінету Міністрів.⁴⁴

12 квітня уряд Б. Мартоса оголосив свою «*програмову декларацію*», в якій закликав усі українські політичні й соціальні сили «*не дати чужинцям вкінець знищити рідний край*» та стати на боротьбу проти «*чужинецької неволі російських комуністів*» за вільну й незалежну Україну. Декларуючи орієнтацію на власні сили, уряд Б. Мартоса обіцяв звернути особливу увагу на забезпечення армії та сімей військовослужбовців⁴⁵.

³⁹ Малюта О.В. Всеукраїнський трудовий конгрес як представницький орган українського народу в Другій Українській Народній Республіці / О.В. Малюта // Історичний архів. Наукові студії. Випуск 7. Миколаїв, 2011. 211 с.

⁴⁰ *Задунайський В.* Трудовий Конгрес України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Trudovyj_konhres.

⁴¹ Вінниця: Історичний нарис. Гол. Редактор проф. Подолинний А.М. Вінниця : Книга Вега, 2007. С. 139.

⁴² Директорія Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах., 3-х частинах. Том 1. С. 254.

⁴³ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / Ісак Мазепа. Київ : Темпора, 2003. С. 98.

⁴⁴ *Осташко Т.С.* Мартос Борис Миколайович // Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла-Мі.

⁴⁵ Директорія Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах., 3-х частинах. Том 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. К. : Видав. імені Олени Теліги, 2006. С. 517-520.

Однак обставини, в яких діяв новостворений уряд, ускладнилася тим, що навіть поміркована програма кабінету Б. Мартоса зустріла рішучий протест з боку соціалістів-самостійників та народних республіканців. Їх підтримав «самостійник» отаман В. Оскілко – командувач Волинською групою республіканського війська. 29 квітня він вдався до спроби державного перевороту. Одіозний отаман зразу наділив себе усіма атрибутами військової влади та негайно запросив Є. Петрушевича на посаду президента єдиної України. Однак заколот швидко ліквідували, а В. Оскілко, «*проатаманивши*» один неповний день, утік до Польщі.⁴⁶ Невдала акція завдала великої шкоди українській справі. Через стягування В. Оскілком сил до Рівного оголився фронт, що полегшило наступ радянських військ⁴⁷.

Аналогічну спробу намагався здійснити 9 червня у Проскуріві отаман П. Болбочан. Але й цього разу виступ заколотників провалився. Наступного дня П. Болбочана арештували, а 28 червня розстріляли. З цього приводу, Б. Мартос назвав виступи В. Оскілка та П. Болбочана «*жалюгідним епізодом*» на тлі героїчних визвольних змагань, безоглядним «*переслідуванням дрібних, егоїстичних амбіцій*», тоді як усе мало бути підпорядковане загальнонаціональним інтересам⁴⁸.

Прем'єр Б. Мартос рішуче виступив проти єврейських погромів. Зертаючись до міністра юстиції, він був переконаний, що «*погромну хвилю можна спинити лише шляхом наложення суворої кари*», й тому вимагав, щоб погромні злочинства розслідувались негайно, а винуватці були притягнуті до суворої відповідальності⁴⁹.

Із часу прибуття Директорії УНР у Кам'янець-Подільський (6 червня 1919 р.) уряд Б. Мартоса намагався швидкими темпами поповнити військові запаси та ліквідувати дефіцит товарів першої необхідності, які зникли разом з

відступаючими більшовицькими військами. З цією метою 4 липня 1919 р. був прийнятий «*Закон про тимчасове утворення при народних управах продовольчих відділів*», на які покладалося формування продовольчих запасів, контроль за діяльністю переробних підприємств та розподіл ресурсів за розпорядженнями Міністерства народного господарства⁵⁰. З 15 серпня набув чинності «*Закон про хлібну повинність з урожаю 1919 року*», в якому визначалися норми передачі державі хлібних ресурсів за твердими цінами.⁵¹

Варто зазначити, що значною мірою успіхові війську УНР сприяв повстанський рух, що розгорнувся на теренах Правобережної України. Усвідомлюючи важливість зв'язків з народними масами уряд Б. Мартоса розпочав переговори з представниками Всеукраїнському (українськими есерами та еседеками-незалежниками – Д. Одріною, Т. Черкаським, І. Часником та А. Пісоцьким). Наслідком цих перемовин, які успішно завершилися 9 червня 1919 р., була досягнута домовленість, що на місцях мали формуватися трудові ради не лише з контрольними, але з адміністративними та господарськими владними повноваженнями. Своєю чергою, представники Всеукраїнському Д. Одріна та Т. Черкаський стали членами уряду Б. Мартоса⁵².

Разом з тим, через постійні воєнні дії в УНР була повністю зруйнована фінансова система УНР. «*Потреба в грошових знаках, – писав згодом Б. Мартос, – була надзвичайно велика. Були потрібні великі суми не тільки на утримання війська, а й на утримання залізниць, пошти й телеграфу, що у той час не мали жодних прибутків*».⁵³ Тому для уряду Б. Мартоса єдиним джерелом наповнення бюджету стало запровадження грошової емісії. За даними П. Гай-Нижника, 30 липня 1919 р. Директорія затвердила ухвалену РНК постанову, яка доповнювала подібну

⁴⁶ Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети револ. доби. К. : Світогляд, 2007. С. 326.

⁴⁷ Чикаленко Є.Х. Щоденник, 1919-1920. Київ – Нью-Йорк : Видавництво імені Олени Теліги, 2005. С. 72.

⁴⁸ Мартос Б. Оскілко й Болбочан (Спогади) / Борис, Мартос. – Вид-во д-р П. Белей. – Мюнхен, 1958. С. 51.

⁴⁹ Директорія Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. С. 521.

⁵⁰ Там само, с. 544.

⁵¹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-140, оп. 2, спр. 15, арк. 57-57 зв.

⁵² ЦДАВО України, ф. 3933, оп. 1, спр. 15, арк. 2.

⁵³ Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави / Б. Мартос, Я. Зозуля. Мюнхен, 1972. С. 25.

рішення від 24 лютого 1919 р. про наповнення ресурсів Держскарбниці, і надала мінфіну право поверх 8 млрд грн випустити ще на 2 млрд грн кредитових білетів і знаків Держскарбниці (тобто збільшити емісію до 10 млрд грн)⁵⁴.

Проте наявні технічні засоби, які існували в Україні, не давали змоги якісно в такій кількості друкувати тут банкноти. Їх замовили в Німеччині, звідки літаками транспортували в УНР. Цю справу доручили голові Фінансової агентури УНР в Німеччині Г. Супруну. До речі, цей подільський «аферист», за яким «верби росли» ще від часів його діяльності в Подільській продовольчій управі, потрапивши за кордон, здійснив низку кричущих зловживань, відвертої корупції та моральної деградації. Дійшло до того, що він, усунений з посади розпорядженням Директорії, заявив членам урядової Ревізійної комісії, що «Міністра Мартоса і того Уряду, якого представником він єсть, він, Супрун, не визнає»⁵⁵.

Вийшло так, що спроби використати старі військові літаки для доставки близько 20 тонн українських банкнотів переслідували фатальні обставини. Так, один з літаків загорівся в повітрі над Ратібором (Німеччина) і впав, внаслідок чого загинуло кілька людей. Інший літак за порушення правил перевозок заарештувала у Відні тамтешня контрольна комісія. Ще один великий літак через відмову 5-х моторів змушений був приземлитися на Буковині, що тоді належала Румунії. Звісно, румуни захопили 300 млн грн і усі спроби української місії негайно повернути гроші закінчилися невдачею⁵⁶. За даними П. Гай-Нижника, загалом з Бреслау до Кам'янця-Подільського у 1919 р. було здійснено 18 польотів і перевезено 1 млрд 242 млн 140 тис. грн. Проте

значна кількість вантажу (більш як 200 скринь) все ж так і не була доставлена в Україну й зберігалася у Бреслау до листопада 1920 р. Якщо ж врахувати, що урядом УНР було замовлено у Німеччини 3,5 млрд грн, то ледь менше двох третин суми німецькі літаки в Україну так і неперевезли⁵⁷. Як виявилось згодом, недовіз величезної кількості коштів спричинив катастрофічні наслідки із виплатою зарплати військовикам та вкрай негативно відбився на матеріально-технічному забезпеченні УГА і Дієвої армії УНР. Зокрема, затримані румунами кошти становили майже 87% усіх виплат, спрямованих на утримання Галицької армії в серпні 1919 р.⁵⁸ Неплатоспроможність уряду Б. Мартоса вкрай загострила й до того напружені стосунки між прем'єром та його непримиренними опонентами. Проблема із виплатами утримання для особового складу обурила вищий командний склад УГА. Зокрема А. Вольф, Ф. Льонер, Ю. Цимерман, Г. Ціріц, А. Шаманек, О. Шльосер та ще низка командирів великих військових підрозділів не були українцями й тому їх мало цікавили негаразди, які виникали у фінансовій системі УНР. Для них воєнні змагання були лише засобом заробити кошти, а не ідеологічно та духовно обґрунтованим покликом боротьби за волю України⁵⁹.

Останньою краплею недовіри до уряду Б. Мартоса стали плітки проте, що він виділив кооперативам 300 млн грн на закупівлю повідла замість того, щоб негайно закупити однострої та взуття для «голих і босих» вояків обох армій. Звісно, такі дані не відповідали дійсності – було закуплено для хворих вояків варення і повідла лише на 300 тис. грн. Але провокація викликала неймовірне обурення навіть з боку Наддніпрянської армії⁶⁰.

⁵⁴ Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Директорії Української Народної Республіки (грудень 1918–1921 рр.) / Гілея: науковий вісник. Випуск 77. С. 51.

⁵⁵ Гай-Нижник П.П. Взаємини Директорії та уряду УНР в період від їхнього прибуття до Кам'янця-Подільського і до остаточного виходу на чужину (березень 1919 - листопад 1920 рр.) // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2009 р. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. С. 174.

⁵⁶ Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави / Мюнхен, 1972. С. 25.

⁵⁷ Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Директорії Української Народної Республіки (грудень 1918–1921 рр.) / Гілея: науковий вісник. Випуск 77. С. 52.

⁵⁸ Директорія Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. І матеріали. У 2-х томах., 3-х частинах. Том 1. С. 439.

⁵⁹ Реєнт О.П., Рекрут В.П. Нариси життя Літинщини 1917-1921 рр.: революційні події та повсякденність / О.П. Реєнт, В.П. Рекрут; наук. Ред. акад. В.А. Смолій. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. С. 246.

⁶⁰ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / Ісак Мазепа. – Київ: Темпора, 2003. С. 301.

Назагал, уряд Б. Мартоса не знайшов ділового контакту з керівництвом ЗОУНР та Начальної команди галицької армії. Праві політичні кола стали в опозицію до соціалістичного уряду, обвинувачуючи його в більшовизмі. До опозиції приєдналися члени Директорії Є. Петрушевич та О. Андрієвський. Останній, перебуваючи у Станіславові, не визнавав чинність уряду Б. Мартоса, призначив свого міністра фінансів (М. Кривецького) та навіть видавав власні розпорядження⁶¹. Тому відчуваючи, що такі стосунки негативно впливають на стан справ в Україні, Б. Мартос написав заяву про відставку. Він мотивував свій демарш перевтомою. 29 серпня Кабінет міністрів заслухав його заяву про згоду Директорії на залишення ним поста прем'єра і доручив сформувати новий уряд члену УСДРП міністру внутрішніх справ І. Мазепі. У рішенні засідання записано: *«висловити від імені кабінету міністрів жаль з приводу складення Борисом Миколайовичем з себе обов'язків Голови Ради і кабінету міністрів, а також щирю йому подяку за вмілу та корисну в ці тяжкі часи для Батьківщини працю, яка мала своїми наслідками міцне об'єднання кабінету міністрів та тверду і непохитну його політику»*⁶².

Відставка з поста прем'єр-міністра не позбавила Б. Мартоса відповідальності за наповнення скарбниці УНР. Він продовжував інтенсивно працювати над виготовленням українських грошей, займався проблемами збору податків тощо. Лише з поразкою у війні з денікінцями і більшовиками разом з урядовими структурами у грудні 1919 р. Б. Мартос покинув територію України. Згодом, на початку 1920 р. він подав у відставку та з метою проведення наукових досліджень, перебрався до Німеччини. З того часу Б. Мартос вже ніколи не повертався на Україну.

Таким чином, за період діяльності Б. Мартоса на відповідальних посадах у складі урядів Директорії УНР, він здобув реноме вправного управлінця та фахово підготовленого менеджера фінансової справи. Запроваджене урядом Б. Мартоса жорстке регулювання обігу продовольчих ресурсів, обмеження приватної ініціативи та ого-

лошення курсу на націоналізацію виробництва свідчило про соціалістичний розвиток українського суспільства. Такий курс уряду викликав невдоволення частини населення та жорсткого критикувався з боку інших політичних партій, зокрема самостійників, соціалістів-федералістів тощо. Проте, ми схилиємося до думки, що приводом для різких нападків на уряд Б. Мартоса послужила не його орієнтація на соціалізм. Вона лише прикривала справжні помисли опонентів із капіталістичного табору і так званої отаманської еліти. Вочевидь, об'єктом несприйняття стала фінансова політика уряду, орієнтована на запровадження прозорого обліку, здійснення контролю за використанням коштів та регулювання ціноутворення на закупівлі стратегічних ресурсів. Ці заходи значно обмежили розмір грошових надходжень отаманам особисто в руки, а *«патріотам»* з числа приватних комерсантів зводила нанівець доступ до *«дійної корови»*, якою виступала Державна скарбниця УНР.

За висновками провідних вітчизняних істориків, зокрема О. Реєнта, саме так званий фактор *«прихильності до державності»*, а не жорсткі умови використання стратегічних ресурсів з боку величезної маси псевдопатріотів згубно вплинули на Українську революцію. *Різноманітні прояви «славної отаманищини», «формування загонів» для розкрадання державних коштів доводили, що дрібна буржуазія та інтелігенція, які очолили революцію на Україні, збанкрутували як організуюча сила»*⁶³.

На жаль, деякі риси характеру прискорили його відставку. Високоосвічена особистість, знавець кооперації, інтелігент і патріот, Б. Мартос не зник *«прогинатися»* навіть перед найвищими посадовими особами держави, за будь-яких обставин намагався відстоювати свої принципи та захищав уряд від надмірного втручання членів Директорії. Він був професіоналом вищого ґатунку, але не був спритним політиком й не сприймав політичне інтриганство за ефективний засіб у боротьбі за владу в УНР.

На наш погляд, найбільш об'єктивно та справедливо поцінував заслуги Бориса Миколайовича

⁶¹ Гай-Нижник П.П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920). К.: «ЩеК⁰», 2010. С. 153.

⁶² ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 16, арк. 64.

⁶³ Реєнт О.П. Україна XX – XX століть. Роздуми та студії історика / Корсунь-Шевченківський: ФОП Майданченко І. С., 2009. С. 360.

перед Україною його наступник на посаді прем'єра І. Мазепа. З цього приводу він зазначив таке: «Без сумніву Мартос працював щиро для добра українського народу і робив все те, що було в його силах. Не треба забувати, що фактично в 1919 р. ми не мали міністерства фінансів у нормальному значенні цього слова, бо за революційного хаосу та руїни ні про яке збирання податків не могло бути мови. Майже єдиним джерелом державних «прибутків» було друкування грошей. Але державна друкарня через свою технічну недосконалість виготовляла грошових знаків замало. В цих умовах міністр фінансів, фактично директор «експедиції для заготівлі державних паперів» не мав можливості задовольнити всі ті потреби, що їх висувало життя. Всякий інший мін[істер] фінансів в тих умовах напевно також не дав би ради»⁶⁴.

Отже, політичната державна діяльність Б. Мартоса в роки Української революції заслу-

говує найкращої оцінки. Тому тут доцільно нагадати рядки із статті, датованої ще листопадом 1918 р., які набули особливої актуальності у наш час і будуть такими завжди, доки власний народ пам'ятатиме про своїх гідних синів: «Наше громадянство звикло шанувати своїх діячів більше після смерти, ніж за життя. Але так було, коли Україна стогнала в неволі царських приспівників. Отже, Вільна Україна повинна пошанувати тих наших діячів, що все своє життя, свій розум та всю працю віддали на користь своєї батьківщини, свого народу. Хай наші сусіди побачать, як високо шанує українське громадянство тих діячів, що підготували ґрунт до утворення Української державності. Нехай наше молоде покоління довідається, що і як треба робити в житті, щоб громадянство шанувало, а батьківщина та нарід назавжди зачислили до національного пантеону»⁶⁵.

References

- Aliman, M. (2001). *Borys Martos / Poltavska Petliuriana. Chyslo 4. Materialy P'iatykh Petliurivskykh chyntan, provedenykh u Poltavi 25 travnia 2001 roku.* – Poltava, 107-128. [in Ukrainian].
- Aliman, M.V. (2018). *Orhanizatsiia y modernizatsiia zibrani u pratsi Borysa Martosa* (3th ed.). – Poltava: PUET. [in Ukrainian].
- Bida, M. (1977). Prof. Borys Myk. Martos: polityk, uchenyi i hromadskiy diiach // *Ukrainskyi istoryk.* – Niu-Iork – Toronto – Miunkhen, № 3-4 (55-56), 100-105. [in Ukrainian].
- Vytanovych, I. (1964). *Istoriia ukrainskoho kooperatyvnoho rukhu.* – Niu-Iork: Tovarystvo ukrainskykh kooperatoriv. [in Ukrainian].
- Vynnytsia: Istorychnyi Narys.* (2007). Hol. Redaktor prof. Podolynnyi A.M. – Vynnytsia: Knyha Veba. [in Ukrainian].
- Vseukrainskyi selianskyi z'izd. (1917). *Robitnycha hazeta.* №№ 48, 51, 53.
- Hai-Nyzhnyk, P. (2013). Finansova polityka uriadu Dyrektorii Ukrainy Narodnoi Respubliky (hruden 1918–1921 rr.) *Zbirnyk naukovykh prats «Gileia: naukovyi visnyk».* Vypusk 77 (pp. 51). Kyiv. [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P.P. (2009). Vzaiemny Dyrektorii tauriadu UNR v period vidyikhnohoprybuttiado-
- Kam'iansia-Podilskoho doostatochnoho v ykhodunachuzhnyu (berezen 1919 – lystopad 1920 rr.). *Kam'ianets-Podilskiy - ostanniastolytsia Ukrainy Narodnoi Respubliky: Materialy V seukrainskoi naukovoii konferentsii, Kamianets-Podilskiy,* (pp. 174). Kam'ianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P.P. (2010). *UNR ta ZUNR: stanovlennia orhaniv vlady i natsionalne derzhavotvorenna (1917-1920).* Kyiv: «ShcheKO», 2010. [in Ukrainian].
- Hubernskym, volosnym ta povitovym zemelnym komitetam. (1917). *Robitnycha hazeta,* 187, 3. [in Ukrainian].
- Verstiuk, V. (Ed.). (2006). *Dyrektoriiia Rady Narodnykh Ministriv Ukrainy Narodnoi Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.: Dok. I materialy* (Tom 1) Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [in Ukrainian].
- Verstiuk, V. (Ed.). (2006). *Dyrektoriiia Rady Narodnykh Ministriv Ukrainy Narodnoi Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.: Dok. I materialy* (Tom 2) Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [in Ukrainian].
- Zadunaiskyi, V. (n. d.) *Trudovyi Konhres Ukrainy.* Retrieved from http://history.org.ua/?termin=Trudovyj_konhres [in Ukrainian].

⁶⁴Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / Ісаак Мазепа. – Київ : Темпора, 2003. С. 250.

⁶⁵Рекрут В.П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.). / Вінниця: ПП Балюк, 2006. С. 269-270.

- Kachor, A. (1977). *Borys Martos. Korotka rozvidka yoho naukovo-ekonomichnoi, politychnoi i zahalno-hromadskoi pratsi*. Vinnipeh. [in Ukrainian].
- Mazepa, I. (2003). *Ukraina v ohni y buri revoliutsii 1917-192*. Kyiv: Tempora, 2003. [in Ukrainian].
- Maliuta, O.V.(2011). Vseukrainskyi trudovyi konhres yak predstavnytskyi orhan ukrainskoho narodu v Druhii Ukrainskii Narodnii Respublitsi. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii, Vypusk 7*, Mykolaiv, 211. [in Ukrainian].
- Marochko, V.I. (1995). *Ukrainska selianska kooperatsiia. Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861–1929 rr.)*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Martos, B. (1958). *Oskilko y Bolbochan (Spohady)*. Miunkhen: Vyd-vo d-r P. Belei. [in Ukrainian].
- Martos, B. (1967). Pershyi Universal Ukrainskoi tsentralnoi Rady. Zoloti rokovyny. Do 50-richchia velykoi Ukrainskoi derzhavnosti. 1917-1967. *Kalendar-almanakh Ukrainskoho Narodnoho soiuzu na 67 rik*. Dzhersti Siti. Niu-Iork: Vydavnytstvo «Svoboda». 22–24. [in Ukrainian].
- Martos, B. (1989). *Pershi kroky Tsentralnoi Rad. Vyzvolnyi zdvyh Ukrainy*. Niu-Iork – Paryzh – Sidnei – Toronto, 320. [in Ukrainian].
- Martos B., Zozulia Ya. Hroshi Ukrainskoi Derzhavy / B.Martos, Ya.Zozulia. – Miunkhen, 1972. – S. 25.
- Martos, B., @ Zozulia, Ya. (1972). *Hroshi Ukrainskoi Derzhavy*. Miunkhen. [in Ukrainian].
- Myronenko, O.M. (1995). *Svitoch ukrainskoi derzhavnosti: Polityko-pravovyi analiz diialnosti Tsentralnoi Rady*. Kyiv: NAN Ukrainy; Instytut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho. [in Ukrainian].
- Nestulia, O.O. (Ed.). (2017). Borys Martos i kooperatsiia: monohrafiia. U 2 kn. Kn. 1. Kooperatyvna diialnist B. Martosa. Poltava: PUET. [in Ukrainian].
- Nestulia, O.O. (Ed.). (2018). Borys Martos i kooperatsiia: monohrafiia. U 2 kn. Kn. 2. B. Martos pro kooperatsiiu i kooperatoriv. Poltava: PUET. [in Ukrainian].
- Ostatochni rezultaty vyboriv v 5 okruhakh do Ukrainskykh Ustan. Zboriv. (1918). *Podillia*, 29, 4. [in Ukrainian].
- Ostashko, T.S. (2009). Martos Borys Mykolaiovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 6, pp. 790). Kyiv: V-vo Naukova dumka. [in Ukrainian].
- P'iatachenko, H.O. Kravchenko, V.I., @ Kukharets, L.V. (1998). *Ministry finansiv Ukrainy. 1917-1998. Korotki biohrafii*. Kyiv: AT «Knyha». [in Ukrainian].
- Polovets, V.M. (2002). *Istoriia kooperatsii Livoberezhnoi Ukrainy*. Chernihiv: Pr-vita. [in Ukrainian].
- Pier. (1917). Vseukrainskyi selianskyi z'izd u Kyivi. Robitnycha hazeta. № 52. [in Ukrainian].
- Revehuk, V. (2007). *Poltavshchyna v pershyi rik ukrainskoi revoliutsii*. Poltava: Poltavskyi literator. [in Ukrainian].
- Revehuk, V.Ya. (2017). *Selianstvo Poltavshchyny v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rr.* Poltava: Poltavskyi literator. [in Ukrainian].
- Reient, O. P., (2009). *Ukraina XX–XXI stolit. Rozdumy ta studii istoryk*. Korsun-Shevchenkivskyy: FOP Maidanchenko I. S. [in Ukrainian].
- Reient, O.P., @ Rekrut, V.P (2017). *Narysy zhyttia Litynshchyny 1917-1921 rr.: revoliutsiini podii ta povsiakdennist/* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Rekrut, V.P. (2006). “Z liudmy i dlia liudei...” (*Dmytro Markovych v ukrainskomu natsionalno-vyzvolnomu rusi: kinets XIX–pochatok XX st.*). Vinnytsia: PP Baliuk. [in Ukrainian].
- Soldatenko, V.F. (2007). Vynnychenko i Petliura: politychni portrety revol. doby. Kyiv: Svitohliad. [in Ukrainian].
- Helei, S.D., @Pastushenko, R.Ya. (2006). *Teoriia ta istoriia kooperatsii: pidruchnyk*. Kyiv: Znannia, 2006.[in Ukrainian].
- Farenii, I.M. (2014). «*Natsionalnyi ukrainskyi trest*»: *spozhyvchakooperatsiia Ukrainy vroky revoliutsii ta hromadianskoi viiny (1917-1920)*. Cherkasy: Vertykal, vydavets Kandych S.H. [in Ukrainian].
- Chykalenko, Ye.Kh. (2005). *Shchodennyk, 1919-1920*. Kyiv – Niu-Iork: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [in Ukrainian].